

Unele precizări în legătură cu fortificațiile și practicile de luptă ale tracilor septentrionali

Vasile Haheu

Rezumat

În spațiul carpato-nistrean sunt cunoscute în jur de 130 de fortificații traco-getice. Sunt amplasate pe locuri înalte, greu accesibile, având posibilități mari de apărare naturală – promontorii, maluri de râu, platouri. În așa fel doar părțile accesibile se întăreau cu un sistem defensiv artificial format dintr-un val în partea dinspre incintă și un șanț adiacent în exterior. Valul se edifica cu pământul provenit din excavarea șanțului. Ambele structuri aveau dimensiuni variabile, sistemul defensiv fiind dintr-o linie sau mai multe. Ciocnirile militare de epocă erau locale și de proporții. În cunoștințele de strategie și tactică militară a traco-geților se combinau procedeele de luptă mobilă (atac, retragere, învăluire) cu cele fixe de apărare prin fortificații.

Cuvinte-cheie: tracii septentrionali, războaie, fortificații, arme, tactici, strategii și stratageme militare.

Abstract

Around 130 military fortifications of Thraco-Getic population are known in the Carpath-Dniester region. They are placed on high places, are hard accessible, having great possibilities of natural defense: headlands, river banks, plateaus. So, only accessible parts were strength with a defensive system, which consists of an artificial tide and an adjacent trench, made outside the bank. The tide was formed with the earth, left from the excavation of the trench. Both structures had variable size, defensive system being placed in a line or more. The military conflicts were local and significant. The Thraco-Getian military tactics and strategy for the battle were mixed, composed of some mobile actions (attack, retreat, enveloping) and fixed defenses through the fortifications.

Keyword: the Thracians-septentrionalis, weapons, fortifications, military strategy, tactics and stratagems.

Problema războaielor tracilor septentrionali a constituit doar rareori subiectul unor studii specializate. Puținele lucrări monografice scrise în perioada de până la 1989 erau elaborate în cadrul unui institut special (conducător Ilie Ceaușescu), care a editat o serie de studiu mai mult asemănătoare unor ode elogioase despre glorioasă și numeroasă armată geto-dacă, capacitățile excepționale de luptă a acesteia,

calitățile strategilor locali etc. (Tudor 1986; Vulpe, Zahariade 1987). Era „epoca” când, în expunerea lui I. Nestor, se scria cu sufletul și nu cu rațiunea. Pentru a fi consecvenți, constatăm că și în prezent lucrurile nu s-au schimbat prea mult (Popescu, Arsenie, Văduvă 2004).

În ultimii ani am abordat și noi în mai multe rânduri problema tacticii și strategiei de luptă a tracilor septentrionali

(Haheu 2008, 55-60; Haheu 2016, 81-89). Poate influențați de cunoașterea cu anumite *bestseller*-e cu tematică militară (Лиддел Харт 1957 etc.), într-un fel am absolutizat elementele *războiul mobil* și *tactica acțiunilor indirecte* ale tracilor septentrionali. Pentru epocă și regiune o asemenea modalitate de ducere a operațiilor militare era caracteristică mai degrabă popoarelor nomade, spre exemplu sciților, reflectată în legătură cu cunoscuta configurație scito-persană (Черненко 1984), descrisă atât de amplu ce către Herodot în cartea a IV-a. Sciții, folosind iscusit tactica acțiunilor indirecte (retragere și eschivarea de la lupte decisive; întoarcerea și învâluirea, hărțuiala, tactica pământului ars etc.), reușesc să impună perșilor să se retragă cu nimic. Dar aici este vorba despre sciți, acești veșnici țigani ai stepelor, care nu aveau structuri stabile de habitat, pământuri cultivate și care, în mod obișnuit, duceau un mod de viață nomad, în perpetuă mișcare.

Alta era viața cotidiană a tracilor septentrionali, popor stabil prin excelență, locuitori ai unei rețele consistente de așezări durabile, cu ocupații preponderent agricole și care în cazurile vitrege de războaie aveau ce pierde și, implicit, ce apăra. Anume reieșind din ultimul deziderat, tactica și strategia militară de bază a acestora se axa pe principiul apărării. Anume din aceste considerente tracii septentrionali își fondau structurile de habitat în locuri înalte, dosnice, greu accesibile și cu largi posibilități de apărare naturală – promontorii și platouri înalte, maluri de râuri, având mai multe pante abrupte, inaccesibile. Anume la aceștia apar și se dezvoltă un așa tip de structură ca fortificațiile (practic necunoscute în perioadele precedente), pentru care, destinația de bază era

adăpostul și apărarea populației în cazurile conflictelor militare. Analiza structurii și configurația acestor obiective permite să determinăm că toate componente lor, de bază și complinitorii, erau îndreptate spre intensificarea eficienței de apărare a sitului.

Nici unul dintre autorii antici, care s-au ocupat de arta militară (Eney Tactical, Vitruvius, Apolodor din Damasc, Vegetius) nu ne-au lăsat referințe speciale despre procedeele de luptă ale traco-geților. Anumite pasaje (dar doar în anumite contexte generale: războiul scito-persan, dacă acesta a fost în zona Dunării de Jos, (vezi: Полин 1994, 86-102), campania lui Filip II contra sciților și fiului său Alexandru Macedon contra tribalilor, incursiunea lui Zopirion, conflictul dintre Dromichaetes și Lisimach etc.) le găsim la Herodot, Strabon, Arian. Descriind campania perșilor lui Darius contra sciților, părintele istoriei menționează: „Înainte de a ajunge la Istru îi supune mai întâi pe geții, care se cred nemuritori” (Herodot IV, 93). Informații lacunare, dar deosebit de prețioase găsim în această privință la Arian, în legătură cu campania lui Alexandru Macedon contra tribalilor în 335 a. Chr. (Arian I, 1, 7-9). Deosebit de interesante și elocvente în ce privește modul de ducere a războaielor la traco-geți, sunt descrierile conflictului dintre geții lui Dromichaetes și armata diadohului macedonean Lisimah (Strabo VII, 3, 14; Diodor XXI, 12, 1; Plutarh – „Precepte despre sănătate” 9, 20; Polyanos VIII, 25) .

Toate aceste relatări: bătălia dintre sciți și perși (geții intră în lupta și sunt înfrânți), ciocnirea dintre macedonenii lui Alexandru și geți (geții părăsesc cetatea și se retrag), ciocnirea cu oastea lui Lisimah

(tactica abila a lui Dromichaïtes: *retrage-re* – *atac* ajută pe geți să învingă) în mare măsură vor determina opțiunile cercetătorilor contemporani asupra problemei, despre aceasta urmând a ne expune ceva mai jos. Doar o precizare. Pentru epocă și spațiu sunt caracteristice două tipuri de conflicte militare – locale și de proporții. Deosebite prin amploarea lor, procedeele de luptă sunt în general aceleași. Pentru regiunea de la Dunărea de Jos sunt cunoscute cinci conflagrații militare de amploare (campania lui Darius; șirul de conflicte cu macedonenii – Filip, Alexandru cel Mare, Zopirion și Lisimach) pentru perioada de la sfârșitul sec. VI - sec. III a. Chr. toate aceste conflicte de interese și campanii militare au afectat întreaga populație, precum și au contribuit la consolidarea structurilor locale, rezultând schimbări serioase în faciesul cultural de aici.

În opinia noastră, unul dintre cele mai sigure și complete izvoare în ce privește tactica și strategia de luptă a „celor mai îndepărtați strămoși ai neamului” îl constituie înseși sistemele lor defensive – fortificațiile în calitate de obiective arheologice, în toată complexitatea lor. Dar înainte de a trece nemijlocit la fortificații, credem absolut necesar a ne opri doar succint la un alt element legat de tactica și strategia militară – armele epocii.

În opinia mai multor cercetători întreaga artă militară a antichității (și nu numai - *n.n.*) nu este altceva decât o modalitate de creare și utilizare a armelor (armamentului) în vederea realizării scopurilor și obiectivelor, studierea armelor fiind de fapt înțelegerea conținutului războiului (Chaliand 1990; Garlan 1973). Referitor la armele traco-geților, deosebit de importantă ne apare informația dintr-un pasaj din Tucidide: „Geții și

populațiile din acest ținut se învecinează cu sciții, au aceleași arme și sunt toți arcași călări” (Tucidide II, 96, I), deși este unanim acceptat că armele erau dintotdeauna mult mai internaționale, decât alte obiecte ale culturii materiale. Pentru a rămâne la acest pasaj, de aici se conchide că organizarea armatei tracilor septentrionali era în bază de pedestrimă și călăreți, unitatea de bază fiind ceata de luptători specializați după armele de bază – sulțișă, lăncieri, arcași, prăștieri etc. (Marin 2010, 459-461). Cu siguranță, ultima cel mai probabil este doar o supoziție logică a autorului, fără suport de dovadă. Herodot ne relatează, că „tracii (și geții - *n.n.*) erau înarmați cu sulțișă, scuturi ușoare și spade...” (Herodot VII, 75). În puținele relatări ale părintelui istoriei despre „cei mai viteji și mai drepti” este pomenită prezența sulțișei în contextul „trimiterii” solului lor la zeul Zalmoxis prin intermediul celor trei sulțișă în care acesta era aruncat (Herodot IV, 94). În același pasaj este pomenit și arcul cu săgeți: „...aceiași traci când tună și fulgeră trag cu săgețile în sus, spre cer și amenință divinitatea” (Herodot IV, 94). În linii mari, descoperirile arheologice în această privință, deși extrem de rare, confirmă spuselor autorilor antici. Armele și dispozitivele de luptă ale epocii sunt de mai multe tipuri: arme individuale de atac și apărare; mijloace de transport; dispozitive de asediere; fortificațiile și alte lucrări de apărare. La rândul lor, acestea se împart în câteva categorii: arme individuale pentru lupta apropiată – corp la corp (spadă, pumnal, sulțișă/lance, măciucă etc.) și arme individuale pentru lupta la distanță, cu aruncare (arcul cu săgeți, sulțișă, lancea, praștia). La dispozitivele de aruncat se atribuie și catapulta (ultima nefiind atestată la tracii septentrionali). Dintre mijloacele de

protecție individuală se disting scutul, armura, coiful (casca). La protecția colectivă pentru popoarele sedentare se atribuie fortificațiile, care asigurau rezistență, protecție și loc de refugiu. Majoritatea acestora au un caracter polifuncțional deși, subliniem și aici: în primul rând toate aceste obiective au fost ridicate în scopuri militare și au prin esență destinație de apărare. Indiferent de natura primejdiei (internă sau externă) apariția acestora a fost determinată de necesitatea apărării anumitor zone vitale. Acestui deziderat – de apărare – îi sunt supuse caracteristicile de baza ale obiectivelor: plasamentul, forma de plan, componentele și proporțiile elementelor defensive (Zanoci 1998; Zanoci 2010, 28-57; Haheu 2008). În cele ce urmează vom încerca să reconstituim principalele procedee de tactică și strategie militară a tracilor septentrionali, focalizate prin prisma fortificațiilor. De la bun început menționăm, că această problemă nu a fost tratată în mod special nici de către autorii antici, nici de cercetătorii contemporani. Anticipând, facem aici o remarcă referitor la paralele sau preluări de către tracii septentrionali în ce privește procedeele de luptă ale acestora și cele specifice grecilor din coloniile nord-vest pontice. Descendenți din metropola grecească, coloniștii au adus cu ei în zona de litoral din nord-vestul Mării Negre diverse deprinderi (modele de organizare arhitecturală a polis-urilor, principii de organizare social-politică, structuri economice, panteon religios etc.), printre care, evident, și cele de ducere a operațiilor militare de apărare. Din perioada arhaică domina principiul concentrării forțelor pentru *apărarea teritoriului* (Garlan 1973, 151-152). Ceva mai târziu se introduce tactica abandonării teritoriului și concentrarea tuturor

forțelor la apărarea orașului-cetate. În sfârșit, începând cu sec. IV a. Chr., pentru perioada elenistică se practica o tactică combinată, apărându-se atât teritoriul, cât și cetatea. Nu este ceva absolut nou, strategia mai fiind semnalată și la alte popoare, dar și în cazul acesta, în caz de nereușite în teritoriu, acesta se abandona, forțele concentrându-se la apărarea orașului-cetate ca ultim bastion în calea potențialilor inamici. Tactica corespunde recomandărilor lui Aineas Tacticul, care sugerează ca în cazul atacurilor apărătorii să se retragă după zidurile cetății pentru a păstra forța vie și a pregăti contraofensiva, după care, în momentul favorabil, urma incursiunea în afara structurii pentru nimicirea inamicului (Aeneas 16, 2-3). Cercetările arheologice din împrejurimile orașelor nord-pontice atestă procesul de fortificare a teritoriului, reflectat în blocarea la limita *chôrei* a principalelor căi de acces spre cetate prin edificarea unor *forturi* puternice, a unor complexe (turnuri) de observație și semnalizare în cadrul limitelor continentale ale teritoriului (Avram, Nistor 1982, 366). De cele mai dese ori aceste puncte de sprijin aveau o componentă militară permanentă. Anticipăm, oarecum, constatările din realitățile arheologice a zonei pentru a sublinia un fapt – ceea ce expunem aici într-un fel sau altul ține de situațiile reale, deși este arhicunoscut un lucru. De cele mai dese ori, orașele grecești din nord-vestul Pontului solicitau protectoratul din partea populației locale (geți, sciți), care în schimbul unei recompense (bani etc.) asigurau securitatea acestora. Rețele fortificate auxiliare erau plasate și la limitele teritoriului, ceva asemănător viitorului *limes* roman. Asemenea structuri au fost semnalate documentar, inclusiv prin inscripții între Mesembria și Apollonia,

precum și în împrejurimile Chersonesului (Avram, Nistor 1982, 367). În calitate de un asemenea *fort-post*, s-ar putea interpreta structura întărită de la Albești din teritoriul rural al Callatidei (Avram, Nistor 1982, 368). Apărarea teritoriului orașelor grecești din zona pontică este completată uneori prin ridicarea unor valuri de pământ, asemănătoare zidurilor din metropolă, care barau accesul spre orașe sau puncte strategice (Tucidide 4, 4,2), care se presupune să aibă tradiții locale, cum este cazul celor două valuri din Pantikapaion datate cu sec. V a. Chr. (Avram, Nistor 1982, 373). În acest sens poate fi invocat și valul cu șanț lung de 2 km de la limita necropolei Histria (Alexandrescu 1978, 340-341). Paradoxal, dar de cele mai dese cazuri *poleis*-urile din nord-vestul Mării Negre erau nevoite să se apere periodic de cei care în mod obișnuit le asigurau protectoratul (geți, sciți etc.), dar care periodic erau tentați să prade roadele câmpurilor sau chiar să jefuiască orașele. Dintre documentele care confirmă aceste acțiuni se înscriu renumitele deja decrete în cinstea lui Agathocles de la Histria și Protogenes de la Olbia (*apud* Avram, Nistor 1982, 374-375). După cum arătam, dar și vom mai stărui la aceasta, modalitatea de apărare a teritoriului-cetatea în cazul grecilor din coloniile de pe litoralul pontic găsește similitudini apropiate în procedeele de luptă ale tracilor septentrionali.

În cazul nostru – reconstituirea tacticii și strategiei prin prisma fortificațiilor, un rol aparte revine armelor de apărare (cele de la distanță – arcul cu săgeți, lăncile, praștia, dar și pietre propriu-zis, fiind utilizate accidental și cele pentru lupta corp la corp – spade, sulite, scuturi și cuțitele de luptă). În mai multe dintre siturile cercetate s-au descoperit

vârfuri de săgeți de diferite tipuri: în formă de frunză cu nervură mediană – la Bunești (Bazarciuc 1980, 63), Stâncești (Florescu, Florescu 2005), iar de cele mai dese ori în trei muchii sau cu trei aripioare – Bunești (Bazarciuc 1980, 63), Rudi „La Șanțuri” (Романовская 1973, 415-416), Stâncești (Florescu, Rață, 1969, 13, fig. 4/1-4), Saharna Mare (Niculiță, Zanoci Arnăut 2008, 128, fig. 147/13; Niculiță, Zanoci, Băț 2016, 216, fig. 106/2; 143/11; 149/ 3, 4), Butuceni (Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 45-46; fig. 68/2-8) etc. O altă categorie de descoperiri o constituie spadele de fier de tip *akinak*-es (Mihăilescu-Bârliba, Untaru 1971, 441-454; Haheu, Bicbaev 1998, 160-162; Топаз 2014, 7-43). Vârfurile de sulită sunt reprezentate aici prin descoperirile de la Olănești (Мелюкова 1974, 45, рис. 11/2), Speia (Хахев 1991, 125, рис. 1/3), Bunești (Bazarciuc 1980, 63), Pârjolteni (Лапушнян 1979, 19, рис. 4/1), Dănceni (Лапушнян 1979, 113, рис. 39) etc. La Saharna Mare (Niculiță, Zanoci, Băț 2016, 215, fig. 149/ 1, 2) și Bunești (Bazarciuc 1983, 255, fig. 4/7) au fost descoperite vârfuri și manșoane de lance. La cetatea Alcedar „La Cordon”, în unele complexe închise, precum și în stratul de cultură au fost găsite mai multe zeci de piese din piatră (îndeosebi silex) de o formă oval-rotunjită cu intense urme de prelucrare, interpretate inițial ca percutoare (Haheu 1998, 115-135). Lipsa însă totală a oricăror piese (unelte) din silex pentru epocă ar indica o altă destinație a lor, fiind folosite, foarte probabil ca pietre pentru praștii (Măndescu 2007, 269-273), sau alte arme balistice (Блаватский 1954, 89-93).

Este mai mult decât discutabilă utilizarea în cadrul fortificațiilor „de pământ”

a unor mecanisme speciale – mașini de război ale antichității. Lățimea apreciabilă a bazei valului de apărare – în jur de 20 m, cât și structura lui complexă (carcasă lemnoasă, nucleu de piatră, pământ) făcea inutilă folosirea acestora, în cadrul asediului fortificațiilor fiind utilizate aceleași arme – de luptă la distanță, cunoscute și în cazul lumii scitice: arcul cu săgeți, lăncile și praștiile (Черненко 1984, 18-52). Pe de altă parte, nu este exclus ca în cazul operațiilor din cadrul porților de intrare, care erau din lemn să se fi utilizat dispozitive speciale de tipul „berbec” pentru sfărâmarea acesteia.

Printre specialiștii contemporani care au scris despre deprinderile militare ale traco-geților (Tudor 1986; Vulpe, Zahariade 1987; Popescu, Arsenie, Văduvă 2004, 62-92) a fost enunțată ideea privind caracterul popular, adică a participării la acțiuni militare a întregului popor apt de luptă, precum și a concepției unui război de retragere prin hărțuială a inamicului, opinie reluată și de I. Niculiță, în cazul ciocnirii dintre Dromichaetes și Lisimach (Никулицэ 1977, 126-127). Această modalitate de ducere a războaielor (manevre exprimate prin retragere și hărțuială permanentă) este nominalizat drept „acțiune indirectă” (Лиддел Харт 1957, *passim*).

Constatând existența unui sistem defensiv bine gândit la traco-geți (care reiese de fapt și din cartarea obiectivelor fortificat), autorii citați mai sus susțin la compartimentul tactică și strategie ca „traco-geții practicau în cadrul operațiilor militare procedeele acțiunilor indirecte: retragerea însoțită de contraofensive scurte, care, intensificate prin procedeul pământului pustiit, slăbeau și hărțuiau inamicul (Tudor 1986, 37; Vulpe, Zahariade 1987, 48; Popescu, Arsenie, Văduvă 2004,

62-92). De fapt este vorba de procedeul de bază al ducerii operațiilor militare la barbarii nomazi (cimerieni, sciți ș.a.), pentru care acesta era unicul posibil (Блаватский 1954, 8; Черненко 1984, 36-43). Acest procedeu de purtare a operațiilor militare la popoarele nomade reiese și din răspunsul lui *Idanthyrso*, regele sciților, la chemarea lui Darius de a se da o luptă decisivă între perși și sciți. Acesta răspunde: „De ce nu dau îndată bătălia cu tine ... Noi nu avem nici cetăți, nici pământuri cultivate, pentru care să ne temem să nu fie cucerite ori nimicite ...” (Herodot IV, 127).

Pentru sciți – păstori nomazi, migrațiile erau un lucru firesc, fie pe timp de pace, fie în timp de război. Pentru nomazii, care nu aveau ce pierde, un asemenea război „de partizani” era ceva obișnuit, în continuare același *Idanthyrso* continuă: „Dacă vreți cu tot dinadinsul și în grabă să ajungeți aici, avem mormintele strămoșilor noștri; mergeți de le căutați și ... încercați să le răsturnați” (Herodot IV, 127) (Полин 1994, 86-102). Deosebit de important pasaj! În înțelegerea nomazilor (dar se vede că nu numai pentru ei) orice ciocnire militară, conflict sau război de proporții trebuia să aibă o motivație esențială. Deci, atingeți-vă de ce avem mai scump și atunci vom lupta. Dar, acesta era punctul de vedere al nomazilor.

Cu totul altfel, în opinia noastră, stau lucrurile când vorbim despre civilizația traco-getică. Există o întreagă bibliografie (antică și contemporană), în care traco-geții ne sunt reprezentați ca un popor sedentar, de agricultori, fondatori și purtători ai unei importante culturii materiale (Никулицэ 1987, 28).

Pentru epocă, în spațiul de la Est de Carpați, au fost semnalate în jur de 600 de obiective (deschise și fortificate)

(Arnăut 2003, 183-279; Haheu 2008). Agricultură, fiind una dintre ocupațiile de bază ale populației constituia o importantă sursă de existență, necesitând griji deosebite, având în vedere și așa ramuri specifice ca vitivinicultura (Pușcă 1991, 69-80). Însuși modul de viață al traco-geților presupune alte modalități de ducere a războaielor, diferite de cele ale nomazilor. Faptul că traco-geții aveau ce păstra și proteja (și respectiv ce pierde!) impune orientarea spre o strategie în general de apărare. Aceasta a și constituit una dintre cauzele apariției fortificațiilor. Cartarea monumentelor permite a întrevădea un sistem defensiv bine conceput, care în linii mari circumscrie arealul culturii în zonă (Haheu 2008, harta 1). O asemenea linie defensivă, în opinia noastră, oarecum se aseamăna cu structura „*limes*”-ului roman de mai târziu în sens larg, adică plasarea obiectivelor defensive la frontierele etnoculturale, în interior ele practic lipsind (Gudea 1981, 121). „Centura defensivă” era îndreptată spre stoparea înaintării inamicului în interiorul țării. În mai multe zone aceste linii defensive sunt dublate (eșalonat) sau triplate. În acest sens se evidențiază segmentul de pe malul drept al Nistrului în secvența Saharna, unde sunt semnalate în jur de trei linii de apărare (Niculiță, Zanolci 2004, 104-129).

Pe de altă parte, propunând pentru traco-geți o tactică de ducere a războaielor de apărare, deosebită de cea a nomazilor, suntem departe de a absolutiza acest principiu. Mai degrabă am presupune pentru aceștia o tactică de luptă, care ar îmbina „apărarea dură” (fortificațiile) cu elemente de „război mobil” (retragere prin hărțuială) sau apărarea activă (Popescu, Arsenie, Văduvă 2004, 72). În opinia lui B.H. Liddel Hart apărarea dură, nu duce la

victorie decât dacă nu se întreprind și acțiuni mobile, de retragere și atac (Лиддел Хафт 1957, *passim*). Această ipoteză este ilustrată de mai multe exemple (oarecum diferite) din izvoarele antice. Este în primul rând cazul relatat de Herodot, în cadrul războiului scito-persan, când geții, opunându-se armatei lui *Darius*, dau o luptă generală frontală pe care o pierd (Herodot IV, 93).

În altă situație, relatată de Arian, este cazul lui Alexandru Macedon din 335 î. Hr., când acesta trece Istrul cu armata sa (4000 de călăreți și 10000 de pedestrași) și geții „...nu ținură piept nici măcar primului atac al cavaleriei ... ei fugiră spre un oraș (cetate - *n.n.*), după care ... geții părăsiră și orașul, care nu era bine întărit ... Ei se retraseră cât putură mai departe ...” (Arian I, 4, 1). Mai pe larg ultima modalitate de ducere a războiului este redată în cadrul conflictului dintre Dromichaetes și Lisimach. Când Lisimach, guvernatorul Traciei, în fruntea a 30 de mii de ostași pornește împotriva geților, Dromichaetes folosește o strategie deosebită. Eschivându-se de la ciocniri armate directe, prin diferite șiretlicuri, geții atrag pe macedoneni în locuri neprielnice (se presupune „Pustiul Getic” - Strabon VII, 3, 14) (Никулицэ 1977, 126-130). Aici, suferind mari lipsuri, mai ales de hrană (Diodor XXI, 12, I), dar și permanent hărțuită în permanență de către geți, oastea lui Lisimach este înfrântă, el însuși fiind făcut prizonier împreună cu fiul său. Neintrând în detaliile discuției ce se poartă asupra localizării teritoriilor unde s-au derulat evenimentele descrise mai sus (Bugeac sau Bărăgan), o asemenea modalitate de ducere a războiului cu folosirea unei tactici specifice de luptă – acțiuni indirecte, era posibilă doar într-o zonă periferică a lumii getice.

Pentru a nu mai reveni asupra acestui episod, vom analiza încă un element de strategie militară a tracilor septentrionali, de data aceasta – politic. Formal el se petrece în jurul prizonieratului lui Lisimach. Majoritatea geților cereau pedeapsa capitală a captivilor (Diodor XXI, 12, 3), Dromichaetes, înțelegând că rezultatul războiului nu poate fi altul decât o pace trainică (un nou război ar fi fost imposibil pentru geți - *n.n.*), omorârea prizonierilor ar fi avut urmări grave. Pentru situația dată, o pace totală, absolută nu putea avea loc. Conștientizarea acestor circumstanțe face pe conducătorul geților să-i convină pe ai săi să lase în viață pe prizonieri, făcându-i aliați. Tradiția antică ne mai relatează că regele geților se căsătorește cu o fiică a lui Lisimach (Diodor XXI, 12, 3). Comportamentul regelui geților face parte din ceia ce în prezent se numește strategie politică sau „*politica mare*”. În așa fel, politica prevăzătoare a conducătorului geților le aduce acestora pacea: scopul de bază al oricărei politici militare (Лиддел Харт 1957, 154). Analiza minuțioasă a majorității războaielor duse de omenire (locale și de proporții) pe parcursul istoriei din cele mai vechi timpuri până la momentul scrierii studiului său, permite lui Liddel Hart să aprofundeze această teză. Un război pentru o biruință absolută în nici un caz nu se va finaliza cu rezultate convenabile, slăbind mult ambele părți. Pe de altă parte, o asemenea pace ar fi nestabilă, conținând predispoziții pentru un nou război (Лиддел Харт 1957, 161). Rezumând relatările autorilor antici, deducem două situații: prima – caracterizată printr-o strategie de apărare, dar elastică (retragerea premeditată) cu trecerea în continuare la ofensivă tactică; a doua – manevrări strategice (ocuparea unei

situații favorabile) și trecerea la o apărare tactică. Ambele fac parte din categoria „acțiunilor militare indirecte” (Лиддел Харт 1957, *passim*).

Cum menționăm mai sus, unul dintre cele mai sigure izvoare în reconstruirea procedeele de luptă a tracilor septentrionali îl constituie obiectivele fortificate ale acestora.

Această afirmație se referă la însuși plasamentul strategic al obiectivelor: suprafețe dominante, greu accesibile, mărginite din 1-3 părți de pante abrupte – folosirea avantajelor tactice ale factorului teren (Zanoci 1998, 15-26; Haheu 2008, 21-24; Tudor 1986, 49). În alte cazuri suprafața amplasării fortificației era înconjurată de structuri naturale înalte (Teodor 1989, 117). Tot aici, în multe cazuri, (enumerate la compartimentul respectiv) se producea escarparea anumitor porțiuni de teren în locurile unde panta nu era îndeajuns de abruptă (Haheu 2008, 27, 43). Ambele deziderate, unul de proveniență naturală, altul – artificială, erau destinate spre a îngreui accesul inamicului spre obiectivul fortificat. În aceasta ordine de idei, atragem atenția asupra unui fapt nu mai puțin important. Multe dintre fortificațiile traco-getice se găseau în imediata apropiere a surselor de apă (râuri, pâraie, lacuri ș.a.). Ni se pare destul de important cadrul plasării obiectivelor în raport cu respectiva sursă de apă. Ingenioșii ingineri antici au știut să le transforme în obstacole suplimentare și să intensifice eficiența defensivă a siturilor, plasându-le în așa fel ca bariera de apă să fie în partea de unde se aștepta atacul inamicului. Pentru interfluviul Nistru-Prut 28 de obiective (53,4%) se aflau în partea de vest a obstacolelor de apă, ce ar indica o eventuală primejdie dinspre est. Și această barieră complica mult accesul spre linia

defensivă, de la distanță (Haheu 2008, 58). O situație similară a fost semnalată și pentru fortificațiile grupului Podolian de Vest (Малеев 1987, 88).

Configurația, structura și elementele complementare ale fortificațiilor erau în deplină dependență de cerințele tactice ale apărării.

Ne referim, în primul rând, la tendința spre forma oval-circulară a obiectivelor. De fapt este forma dominantă a acestui tip de monumente pentru epocile de până la apariția armelor de foc. Asemenea configurație a obiectivelor (practicată și în epocile premergătoare) erau îndreptate spre a impune inamicului întâi de toate manevre de învăluire și nu un asalt frontal (Малеев 1987, 98; Разин 1956, *passim*). Aceeași corelație: forma și necesitățile tactice constituie criteriul de bază al configurației obiectivelor în condiții istorice concrete (Рампопорт 1961, 107). Procedul de bază al cuceririi fortificațiilor pentru epocă îl constituie asaltul frontal – exemplul cuceririi cetății Karmir-Blur de către sciți (Блаватский 1954, 26). Forma circulară a fortificației împiedică atacul frontal, dezorganizând linia atacanților și dispersându-i. Pe de altă parte, această forma acorda apărătorilor un larg unghi de observație (dar și de tragere) asupra acestora. Procedul asaltului frontal în asemenea cazuri nu mai putea fi efectiv, mai ales dacă apărătorii cunoșteau bine arta apărării (Блаватский 1954, 26). Cercetările în zona de intrare a cetății Karmir-Blur, loc în care s-au găsit cele mai multe vârfuri de săgeată, indică că de obicei atacanții concentrau maximul de forțe ale loviturii în porțiunile mai vulnerabile ale obiectivului, de regulă intrarea (poarta),

atestată arheologic doar la unele fortificații (Preutești, Rudi „La Șanțuri”, Butuceni, linia a treia de apărare) (Zanoci 1998, 61-62; Haheu 2008, 42), și care, din acest deziderat, necesita modalități tactice de apărare deosebite, deseori cu edificarea unor construcții suplimentare spre a evita posibilitatea atacurilor frontale. Avem în vedere, în primul rând, turnurile, care flancau porțile, de regulă din două părți – Rudi „La Șanțuri” (intrarea în incintă în partea de nord) (Романовская 1977, 459; Романовская, Шелов-Коведяев, Щеглов 1981, 121). La Glinjeni „La Șanț” turnul se afla în fața porții (partea exterioară) la 5-6 m depărtare de aceasta și bloca accesul direct în incintă (Гольцева, Кашуба 1995, 5-6). În cazul fortificației de la Curătura turnul de o formă tronconică inversat era alăturat la exterior valului în zona centrală a acestuia¹. La acest obiectiv au mai fost făcute niște constatări interesante. În partea superioară a turnului (diametrul în jur de 8-10 m) se găsea o excavație (diametrul 6-7 m, adâncimea în jur de 1 m), unde probabil se aflau câteva persoane, care în timp de pace efectuau supravegherea împrejurimilor, iar în timpul luptelor, prin acțiunile lor, dezorganizau atacul frontal al inamicului. Aceeași destinație, preîntâmpinarea unui atac frontal, dar de la distanțe mai mari o aveau un alt tip de construcții auxiliare: bastioanele. Cea mai reprezentativă situație în acest sens a fost semnalată la fortificația de la Saharna Mare (Niculiță, Zanoci, Arnăut 2008, 87-102). Aceste construcții, în care pe timpul operațiilor militare se aflau luptători, pe lângă faptul că dezorganizau atacul frontal, mai aveau misiunea de a ține la distanță forțele inamicului, timp necesar

1 Semnalat de către autor în anul 1993, inedit.

forțelor de bază ale apărătorilor pentru reorganizare și ocuparea pozițiilor de luptă.

În vederea apărării intrării, un caz aparte, dar deosebit de semnificativ a fost semnalat la obiectivul de la Pojorâni (Arnăut, Sîrbu 1994). Aici capetele valului de apărare nu se uneau între ele, fiind suprapuse unul după altul pe o anumită distanță, formând un „coridor”. Esența ultimului constă în aceea, că inamicul era obligat să treacă acest „coridor” cu partea dreaptă spre valul din interior, pe care erau plasați apărătorii. În asemenea condiții atacanții nu se puteau folosi concomitent de armele de apărare – scutul și de cele de atac. Această situație este pe larg semnalată la fortificațiile scitice din zona Niprului (Моруженко 1985, 172, рис. 6). La această modalitate de construire a intrării atrăgeau atenția și specialiștii antici în probleme militare (Vitruviu I, V, 2). Aceeași tactică (legată de zona porții) era cunoscută încă de purtătorii culturii Gava-Holigrady. Ultimii organizau intrarea în cetate în așa fel ca inamicul să nu poată înainta cu forțe mari. Aceștia erau nevoiți să se regroupeze în rânduri și să traverseze acest coridor îngust sub tragerea dublă a apărătorilor (Малеев 1987, 92).

Analiza obiectivelor fortificate mai denotă o serie de caracteristici (auxiliare) într-un fel sau altul legate de tactica apărării. Este vorba despre organizarea internă a incintei. Săpăturile arheologice la un șir de situri (Mateuți, Hârtopol Mare ș.a.) au evidențiat, că vestigiile de locuit și gospodărești (dar în primul rând locuințele!) erau de regulă adosate valului sau în imediata lui apropiere, spre centrul incintei ele practic lipsesc (Златковская 1965, 220). O situație asemănătoare a fost semnalată și pentru Hârtopol Mare (Cebotarenco 1997, 212-213).

O asemenea organizare a spațiului vital din incinta obiectivelor era cauzată de considerente tactice de apărare. În condițiile unui asalt armele atacanților, constând de regulă din categoria celor „de aruncat” sau balistice (arcul cu săgeți, praștii, pietre, lănci ș. a.) făcea zona de centru a incintei dintre cele mai vulnerabile, construcțiile adosate valului rămânând în siguranță (Златковская 1965, 220-225). Următorul compartiment îl constituie poziția și caracteristicile izvoarelor cu apă din interiorul incintei sau din apropierea ei. Nu este cazul să mai stăruim asupra rolului enorm al rezervelor de apă în condițiile unui asediu (și respectiv al apărării) de lungă durată a unei fortificații (Левинский 2010, рис. 3). Istoria ne oferă o sumedenie de exemple când cetăți puternice, cu garnizoane încă apte de luptă erau nevoite să capituleze din cauza lipsei de apă. De aceea constructorii antici aveau grijă să includă în cadrul viitoarei incinte fortificate unele rezervoare naturale de apă: lacuri (Glinjeni „La Lacuri”) sau izvoare (Curătura). Deosebit de semnificativ ne apare cazul când aceste izvoare se aflau în afara incintei fortificate, dar în apropierea ei, semnalat pentru obiectivul de la Rudi „La Șanțuri”. Aici izvoarele de apă fiind în afara cetății, pe panta unui defileu al r. Nistru (în afara celei de a patra linii defensive, ultima) constructorii au mai ridicat un val, unul din capetele căruia se unește cu valul patru, celălalt învâluind printr-o curbă accesul spre izvoare – îngrădire (Романовская, Шелов-Коведяев, Щеглов 1981, 121). Conducătorul săpăturilor reluate în 1993, E. Sava, a sesizat faptul că însuși valul patru continuă pe pantă printr-o curbă, care de asemenea îngrădește alt izvor de apă (Sava et al. 1995, 281-357). Rămâne

de constatat logic că ambele construcții erau apărute autonom.

Încă un element important în cadrul apărării unei fortificații îl constituie locul păstrării rezervelor de hrană și muniții, destul de importante în cazul unui asediu de durată. Din izvoarele care ne-au fost accesibile semnalăm una dintre dovezile în favoarea acesteia. La aceeași fortificație Rudi „La Șanțuri”, nu departe de intrarea de nord în incintă în interior, lângă turnul cercetat de M. Romanovskaja a fost găsită și cercetată o imensă groapă placată cu pietre, pereții căreia erau unși cu var, interpretată ca loc de păstrare a proviziilor (Романовская 1976, 476).

Apariția și evoluția obiectivelor fortificate sunt în deplină concordanță cu tactica de asediu și apărare. Interpretarea corectă a evoluției structurilor de apărare (cauzele apariției diferitelor tipuri, destinația acestora) nu poate fi deplină fără analiza acestora prin prisma principiilor și cerințelor tactice în cadrul utilizării lor concrete în condiții de luptă. Respectiv tactica de luptă evolua corespunzător. Sunt două componente reciproce, care se condiționează permanent una pe alta. Cauzele schimbării formei și conținutului sistemului defensiv aparțin în primul rând procedeele tactice. De ultimele se ținea cont atât la edificarea fortificațiilor, cât și la cucerirea/distrugerea acestora. Unul dintre principiile de bază de organizare a apărării în cadrul fortificațiilor îl constituia factorul teren – utilizarea condițiilor naturale ale reliefului și în caz de necesitate anumite intervenții pentru modificarea acestuia. Ultima consta, de regulă, în intensificarea liniei naturale de apărare existente (escarpa pantelor, adâncirea ravenelor etc.). Aici mai invocăm și faptul că constructorii deseori erau limitați

material și în timp, iar pe de altă parte o asemenea abordare nu necesita cheltuieli mari de materiale și forțe fizice. Asemenea tipuri de fortificații erau eficiente doar în condițiile când ciocnirile armate nu aveau un caracter organizat, numărul părților beligerante era dintr-un număr nesemnificativ de războinici, asediul-apărarea fiind de scurtă durată. În cazurile unor inamici mai serioși și mai numerici fortificațiile nu rezistau. De aici și urmele de distrugeri, incendii etc. Tipul respectiv de obiective, cel mai probabil nu se repara, deși procedura nu poate fi exclusă, constructiv fiind nu prea complicată. În toate cazurile, deși nu este principala, apariția fortificațiilor presupune tactica „pasivă” de apărare, deși probabil se combina cu incursiuni neașteptate din interior – apărarea activă. Dintre tacticile de cucerire ale fortificațiilor foarte des se utiliza procedeul surprinderii. Un rol deosebit în cadrul acestor operațiuni revenea porților. Dacă această tactică eșua cel mai verosimil se trecea la asediu sau, în unele cazuri obiectivul se ocolea. Asediul consta de înconjurarea de jur-împrejur a obiectivului până apărătorii capitulau din lipsa de alimente și apă. Ultimii aveau grijă să se asigure din timp cu suficiente rezerve de produse și, de regulă să includă în cadrul obiectivului fortificat o sursă naturală de apă – izvor, fântână, lac etc., care deseori era apărută autonom cu o structură defensivă aparte – îngrăditură. Nu dispunem de date referitor la asaltul direct al fortificațiilor, deși o așa tactică este semnalată pentru așa tipuri de obiective (asemănătoare după criteriile tehnico-morfologice) de până la apariția armei de foc (Паннопорт 1956, 149-150). Tactica de bază pentru atacanți devine asediul. Dezvoltarea principiilor tactice ale acestuia presupunea schimbări

în structura sistemului defensiv, care la rândul lor, necesita modificări ale procedurilor de atac. Aceste două componente tactice – asediu și apărare se dezvoltau permanent și reciproc. Pentru fortificații, schimbările pot fi urmărite în principiile formelor de plan precum și particularitățile constructive. De asemenea, prin analogii, se pare că lupta propriu-zisă dintre forțele conflictuale se da în câmp deschis în fața fortificației și doar în caz de insucces apărătorii se retrăgeau în cetate, trecând la apărarea pasivă. Repetăm, în asemenea cazuri aceștia utilizau un așa element tactic ca ieșirile neașteptate cu atac pe anumite porțiuni ale compartimentului inamic. Fortificațiile artificiale rotunde sau cu tendințe spre forme rotunjite sunt dintre cele mai numeroase pentru epocile de până la apariția armei de foc. Structura defensivă devine mai complexă și de amploare. Elementele artificiale de apărare capătă un rol primordial. În mediul tracilor septentrionali apar fortificații pentru care factorul teren nu mai joacă nici un rol, acestea fiind edificate doar conjunctural, în cazuri strict necesare și în locuri cu destinație concretă. Pentru acest tip de obiective construcțiile defensive artificiale devin prioritare, dar și se caracterizează prin dimensiuni mai restrânse. Aceasta, probabil era în legătură cu cheltuielile de materiale și forța de muncă necesară. Devine mai complexă și structura internă a valului. Pentru anumite epoci și culturi structura internă a valului formată din casete de lemn legate între ele și umplute cu pământ, uneori și pietre era un element atestat de la momentul apariției obiectivelor fortificate (Паннопоп 1956, 149-150). Aceeași constatare este valabilă și pentru siturile similare ale tracilor septentrionali (Matveev 2004, 115-120).

Aceste construcții intensificau stabilitatea și trăinicia valului, mai ales în legătură cu influența agenților naturali externi. Mai este aici de stăruit asupra unui detaliu. Este vorba despre posibilele construcții lemnoase de pe creasta valului – palisada. De mai multe ori aceasta era continuarea în exterior a stâlpilor verticali ce formau casetele interne a valului. În asemenea cazuri aceasta era mult mai trainică, decât în cazurile când erau autonome, aparte. Subliniem, că în primul rând casetele interne măreau stabilitatea valului, în general și nu era pentru trăinicia palisadei.

În literatura de specialitate, până nu demult era acceptată și se mai vehiculează supoziția existenței valurilor fără structuri interne – *val de pământ*. În aceste cazuri erau doar structuri lemnoase externe. Dacă acestea ardeau în anumite circumstanțe ele se ridicau din nou, valul rămânând fără intervenții. Partea exterioară a valurilor era suficient de abruptă, pentru a corespunde obiectivelor de apărare ale structurii defensive în calea inamicului. Asigurarea acestora o prezentau în principiu casetele din lemn (bârne legate între ele) din structura valului tasate între rândurile de pari cu sol adeziv, nisip și pietre. Pentru a preveni scurgerea acestei părți a valului în șanț și păstrarea poziției cvasi-verticale ale acestuia se utiliza berma – o suprafață orizontală nu prea mare între baza valului și șanțul adiacent.

Întregul sistem de fortificații tracă-getice răspândite în spațiu, într-un fel înrămează arealul răspândirii culturii getice. S-au semnalat asemenea obiective și în interiorul teritoriului, unele fiind de proporții și monumentale. Cele interioare se pare a fi centre tribale (sau ale uniunilor de triburi), cele de pe margini, foarte probabil erau îndreptate contra dușmanilor externi.

Apărarea de ultimii necesita și o unitate a forțelor, permanenta tendință spre unificare și centralizare politică a traco-geților, proces semnalat ciclic în istoria vechilor strămoși (Dromichaetes, Burebista, Decebal – pentru a exemplifica doar cele mai importante). Este din nou o strategie politică, aceasta fiind unica posibilitate de a exista și respectiv a câștiga luptele pentru independență. Istoria a păstrat cazul lui *Scorylo*, regele dacilor care a demonstrat necesitatea unirii forțelor printr-un exemplu simpli, dar convingător. A pus în fața concetățenilor să se bată doi câni. La un moment dat le-a arătat acestora un lup, la

care imediat câinii s-au aruncat asupra lui, uitând de cearta lor (Frontinius I, 10,4).

Totalitatea artefactelor istorice și arheologice demonstrează pentru lumea antică europeană perioada de constituire a procedeele de bază de ducere a războaielor, totodată punându-se bazele aprofundării științifice a problemelor de strategie și tactică militară. Ulterior cunoștințele se aprofundează și se pun în funcție de cerințele timpului. Permanentă rămâne dependența dintre tactica și strategia de atac și cea de apărare – schimbările novatoare ale uneia imediat era urmată de apariția de noi proceduri și modalități ale alteia.

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrescu 1978:** P. Alexandrescu, *Histria*, vol. IV (București 1978).
- Arnăut 2003:** T. Arnăut, *Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați* (Chișinău 2003).
- Arnăut, Sîrbu 1994:** T. Arnăut, V. Sîrbu, *Raport preliminar de cercetare arheologică a așezărilor fortificate Stolniceni, Pojorâni, Hansca pe anul 1993* (Chișinău 1994). Arhiva MNIM.
- Avram, Nistor 1982:** Al. Avram, Gh. Nistor, *Apărarea teritoriului în cetățile grecești și problemele zonei pontice*. SCIVA 33/4, 1982, 365-376.
- Bazarciuc 1980:** V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacică de la Bunești (jud. Vaslui)*. ActaMM II, 1980, 61-80.
- Bazarciuc 1983:** V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacică de la Bunești, jud. Vaslui*. SCIVA 34/3, 1983, 249-273.
- Cebotarenco 1997:** Gh. Cebotarenco, *Cetatea hallstattiană târzie de la Hârtopul Mare*. In: *Vestigii arheologice din Moldova* (Chișinău 1997), 211-220.
- Chaliand 1990:** G. Chaliand, *Antologie mondiale de la stratégie des origines au nucléaire* (Paris 1990).
- Florescu, Florescu 2005:** A. Florescu, M. Florescu, *Cetățile traco-getice din secolele VI-III a. Chr. de la Stâncești (jud. Botoșani)* (Târgoviște 2005).
- Florescu, Rață 1969:** A. Florescu, S. Rață, *Complexul de cetăți traco-getice (sec. VI-III a. Chr.) de la Stâncești, Botoșani. Studii și materiale I*, 1969, 9-18.
- Haheu 1998:** V. Haheu, *Cercetări arheologice la cetatea traco-getică Alcedar-La Cordon din raionul Șoldănești*. Revista Arheologică 2, 1998, 111-135.
- Haheu 2008:** V. Haheu, *Fortificațiile traco-getice de la est de Carpați* (Chișinău 2008).
- Haheu 2016:** V. Haheu, *Fortificațiile și probleme de tactică și strategie militară la traco-geți*. In: *Revista militară. Studii de securitate și apărare*, nr. 1 (15) (Chișinău 2016), 81-89.
- Haheu, Bicbaev 1998:** V. Haheu, V. Bicbaev, *Akinakes-ul din rn-ul Ungheni*. Revista Arheologică 2, 1998, 160-162.

- Garlan 1973:** Y. Garlan, *La guerre dans l'antiquité* (Paris 1973).
- Gudea 1981:** N. Gudea, Despre apărarea Panoniei în secolul IV-lea e.n. (în legătură cu cartea lui Sandor Soproni). *SCIVA* 32/1, 1981, 121-129.
- Marin 2010:** V. Marin, Dunărea de Jos în concepția strategică a lui Burebista. *NOEMA* IX, 2010, 457-496.
- Matveev 2004:** S. Matveev, Reconstrucția sistemului de fortificații a cetății Potârca (jud. Orhei). Studiu de caz. In: (Eds. O. Munteanu, T. Arnăut, S. Musteață) *Studia in honorem Gheorghe Postică. Studii de istorie veche și medievală* (Chișinău 2004), 115-120.
- Măndescu 2007:** D. Măndescu, Praștia o armă mai puțin cunoscută, utilizată de geți. *Tyragetia* s.n. I/1, 2007, 269-273.
- Mihăilescu-Bârliba, Untaru 1971:** V. Mihăilescu-Bârliba, I. Untaru, Nota despre un nou „akinakes” găsit la Agapia. *Memoria Antiquitatis* III, 1971, 441-454.
- Niculiță, Teodor, Zanoci 2002:** I. Niculiță, S. Teodor, A. Zanoci, Butuceni. Monografie arheologică (București 2002).
- Niculiță, Zanoci 2004:** I. Niculiță, A. Zanoci, Sistemul defensiv la traco-geții din regiunea Nistrului Mijlociu. In: (Eds. I. Niculiță, A. Zanoci, M. Băț) *Tracians and circumponics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology*, Chișinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II (Chișinău 2004), 104-129.
- Niculiță, Zanoci, Arnăut 2008:** I. Niculiță, A. Zanoci, T. Arnăut, Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna) (Chișinău 2008).
- Niculiță, Zanoci, Băț 2016:** I. Niculiță, A. Zanoci, M. Băț, Evoluția habitatului din microzona Saharna în epoca fierului (Chișinău 2016).
- Popescu, Arsenie, Văduvă 2004:** M. Popescu, V. Arsenie, Gh. Văduvă, *Arta militară de-a lungul mileniilor*, vol. 1 (București 2004).
- Pușcă 1991:** I. Pușcă, Viticultura – argument al continuității poporului român. In: *Muzeul Vrancei. Studii și comunicări*, vol. VIII-X (Focșani 1991), 69-80.
- Sava et al. 1995:** E. Sava, I. Manzura, M. Tcaciuc, S. Kurceatov, V. Bubulici, R. Rabinovici, V. Ghuchin, R. Alaiba, M. Bădău-Wittenberger, *Investigațiile istorico-arheologice efectuate în microzona istorico-naturală Rudi-Tătărauca Nouă-Arionești (raionul Dondușeni, Republica Moldova)*. In: *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, vol. I (București 1995), 281-357.
- Teodor 1989:** S. Teodor, Civilizația geto-dacică la est de Carpați. Considerente topografice. In: *Symposia thracologica*, nr. 7 (Tulcea 1989), 115-126.
- Tudor 1986:** Gh. Tudor, *Armata geto-dacă* (București 1986).
- Vulpe, Zahariade 1987:** Al. Vulpe, M. Zahariade, *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice* (București 1987).
- Zanoci 1998:** A. Zanoci, Fortificațiile geto-dacice din spațiul extracarpatic în secolele VI-III a. Chr. (București 1998).
- Zanoci 2010:** A. Zanoci, Tipologia construcțiilor defensive din spațiul est-carpatic (sec. VII/VI-III a. Chr.). In: *Arheologia între știință, politică și economia de piață* (Chișinău 2010).
- Блаватский 1947:** В.Д. Блаватский, Осада и оборона в античном Причерноморья. *КСИИМК* 16, 1947, 89-93.
- Блаватский 1954:** В.Д. Блаватский, Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. В: *Причерноморье в античную эпоху*, вып. 7 (Москва 1954).
- Гольцева, Кашуба 1995:** Н.В. Гольцева, М.Т. Кашуба, Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья (Тирасполь 1995).
- Златковская 1965:** Т.Д. Златковская, Городище Матеуцы. В сб.: *Новое в советской археологии* (Москва 1965), 220-225.

- Лапушнян 1979:** В.Л. Лапушнян, Ранние фракийцы X – начала IV в. до н.э. в лесостепной Молдавии (Кишинев 1979).
- Левинский 2010:** Ал. Левинский, История гетов в лесостепи Юго-Восточной Европы (конец VI - вторая половина IV вв. до н.э.). *Stratum plus* 3, 2010, 15-127.
- Лидделл Харт 1957:** Б.Х. Лидделл Харт, Стратегия не прямых действий (Москва 1957).
- Малеев 1987:** Ю.Н. Малеев, Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатии. В сб.: Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины (Киев 1987), 86-101.
- Мелюкова 1974:** А. Мелюкова, Культура племен Днестровско-Прутского междуречья (VIII-I вв. до н.э.). В сб.: Древняя культура Молдавии (Кишинев 1974), 7-52.
- Моруженко 1985:** А.А. Моруженко, Городища лесостепных племен Днестро-Донского междуречья VII-III вв. до н.э. СА 1, 1985, 160-178.
- Никулицэ 1977:** И.Т. Никулицэ, Геты IV-III вв. до н.э. в Днестровско-Карпатских землях (Кишинев 1977).
- Никулицэ 1987:** И.Т. Никулицэ, Северные фракийцы в вв. VI-I до н.э. (Кишинев 1987).
- Полин 1994:** С.В. Полин, О походе Дария в Причерноморскую Скифию. В сб.: Древности скифов (Киев 1994), 86-102.
- Разин 1956:** Е. Разин, История военного искусства (Москва 1956).
- Раппопорт 1956:** П.А. Раппопорт, Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. В: МИА, № 52 (Москва-Ленинград 1956).
- Романовская 1973:** М.А. Романовская, О работе гетского отряда. В: Археологические открытия в 1972 г. (Москва 1973), 415-416.
- Романовская 1976:** М.А. Романовская, Исследование на городища Рудь. В: Археологические открытия в 1975 г. (Москва 1976), 476.
- Романовская 1977:** М.А. Романовская, Раскопки городища Рудь. В: Археологические открытия в 1976 г. (Москва 1977), 459-460.
- Романовская, Шелов-Коведяев, Щеглов 1981:** М.А. Романовская, Ф.В. Шелов-Коведяев, А.Н. Щеглов, Городище Рудь-Мэтоний Птоломея? ВДИ 4, 1981, 121-138.
- Топал 2014:** Д. Топал, Акинаки на западных рубежах Скифии. Находки скифских мечей и кинжалов на территории Республики Молдова. *Tyragetia s.n.* VIII/1, 2014, 7-43.
- Хахей 1991:** В.П. Хахей, О гетских памятниках Левобережья Молдавии. В: *Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei*, nr. 1 (Chișinău 1991), 122-128.
- Черненко 1984:** Е.В. Черненко, Скифо-персидская война (Киев 1984).

Vasile Haheu, Centrul de Arheologie, Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău, Republica Moldova; e-mail: vasile.haheu@gmail.com

